

A KORA – ÚJKORI EURÓPA FORRADALMAINAK ELŐKÉSZÍTÉSE

A kora–újkori Európa forradalmainak problematikáját tárgyalják a Robert Forster és Jack P. Greene által szerkesztett Preconditions of revolution in early modern Europe (London, 1970) című könyv tanulmányai. A kötet a németalföldi és az angol forradalomról, a spanyol monarchiabeli lázadásokról, a Fronde-ról, és a Pugacsov felkelésről közöl tanulmányokat, J. W. Smit, L. Stone, J. H. Elliott, R. Mousnier és M. Raeff tollából. Az alábbiakban közöljük a könyv bevezetőjét – amely átfogó képet ad a könyvben tárgyalt kérdésekről –, és az angol forradalomról valamint a Fronde-ról írt két legfontosabb tanulmányt. A szöveget válogatta és szerkesztette: Zimányi Vera.

ROBERT FORSTER – JACK P. GREENE:

BEVEZETÉS

E könyv megtervezésénél két cél vezetett bennünket. Ezek közül az első és fontosabb: a kötetben kiadott öt színvonalas önálló tanulmány segítségével ki akartuk mutatni azon feltételek egész táráát, amelyek Európában a XVIII. század végén bekövetkező nagy forradalmakat megelőző két évszázad során társadalmi és politikai megrázkódtatásokat okoztak. Második célunk annak megállapítása volt, hogy elégséges hasonlóság található-e ezen nyilvánvalóan különálló és egyedi események eredete között ahhoz, hogy valamilyen általános hipotézist állíthassunk fel a kora–újkori Európa politikai és társadalmi forrongásairól.

Ezen célkitűzések figyelembevételével, a forradalomnak tudatosan igen széleskörűen értelmezett munkafogalmát fogadtuk el. Kulcsönévé és kiegészítve Eugen Kamenka meghatározását, forradalomnak tekintünk *minden a politikai hatalom birtoklásában beálló éles, hirtelen változást, vagy ilyenre való törekvést, amely az erőszaknak használatával, vagy legalábbis fenyegetésével jár együtt, s amely siker esetén kifejeződik a kormányzás folyamatának, a szuverénítás vagy legitimitás elfogadott alapjai és a politikai*

és/vagy társadalmi rend koncepciójának manifest és esetleg radikális átalakításában.¹

Egy ilyen átfogó meghatározás széles teret biztosított a témaválasztásban, és lehetővé tette, hogy forradalomként ne csak az angol forradalmat, a korszak egyetlen nyilvánvalóan nagy országos forradalmát, hanem olyan látszólag különböző eseményeket is szerepeltessünk, mint amilyenek a németalföldi, katalóniai, portugáliai szeparatista mozgalmak; az uralkodó elit egy részének és követőiknek olyan halvaszületett kísérletét a fennálló rendszer megdöntésére, mint amilyen a *Fronde* volt; és olyan nagyarányú regionális felkelést, mint amilyen a Pugacsov lázadás volt. A meghatározás ugyanakkor lehetővé tette számunkra két további esemény-típus kihagyását: 1. az olyan nyílt és titkos palotaforradalmakét, vagy államcsínyekét (*coup d'état*), amelyek ugyan változást hoztak a rendszerben, de csak kissé módosították a kormányzás vagy a társadalom struktúráját; és 2. az olyan helyi *jacquerie*-ket, amelyek csak a közvetlen sérelmek orvoslására és nem a fennálló társadalmi és politikai rendszer természetének a megváltoztatására törekedtek. Az *előfeltétel* terminus használatánál Harry Eckstein, Lawrence Stone és mások példáját követve azokra „a hosszútávú alapvető okokra” koncentrálunk, „amelyek egy potenciálisan robbanó helyzetet okoznak”, szemben a *kiváltó ok* terminussal, amely „közvetlen faktor ... mely előidézi a kitörést, s amely egyedi, személyes és véletlen jellegű lehet”, s ezért kevésbé alkalmas az összehasonlító alapon elvégzett vizsgálatoknál való alkalmazásra.²

Feltételezhetően azért, mert a szerzőket nem szólítottuk fel tárgyak összehasonlító elemzésére, s maga a tárgy sem követel ilyen analízist, J.H. Elliott tanulmánya kivételével az esszék olvasása során a lehangsúlyosabban az a változatosság tűnik elő, amely a vizsgált korszak politikai feszültségeinek előfeltételeiben tapasztalható, s a nyolc vizsgált esemény látszólag teljesen elkülönül egymástól, teljesen másnemű. Nem meglepő azonban, hogy egy alaposabb tanulmányozás elegendő hasonlóságot tár fel mind ahhoz, hogy ezeknek a zavaroknak az osztályozására előzetes rendszert konstruálhassunk – öt általános kategóriába sorolva őket –, mind pedig arra, hogy a kora-újkori Európa forradalmi és lázadásai alapvető okainak és jellegének természetére és kiterjedésére vonatkozóan néhány általános megállapítást szűrhessünk le.

A nyilvánvaló eltérések ellenére a németalföldi forradalom, amelyet J.W. Smit ír le, és az angol forradalom, melyet Lawrence Stone elemez, egy kategóriába kell, hogy kerüljenek, melyet *nagy országos forradalomnak* nevezhetünk. Szignifikáns talán, hogy e két szerző, szemben a másik három-

mal, a forradalom szóval jellemzi az általa leírt eseményeket, s mindketten megkísérlik anyagukat nem pusztán a témáról korábban megjelentetett széles körű irodalommal, hanem a forradalmakról szóló elméleti írások növekvő gyűjteményével is összekapcsolni. Az is jellemző, hogy az előfeltételek vizsgálata mindkettőjüket elvezette az egész világhoz, azon társadalom egészéhez, amelyben a forradalom lezajlott.

Ebből következően ezen esszék a társadalmi és politikai feszültségeknek olyan mélységét és kiterjedését, a társadalmi és politikai diszfunkcionálásnak olyan fokát tárják fel, mely sokkal nagyobb a többi szerző által felfedezetttnél, kivéve talán Roland Mousniernek a *Fronde*-ről szóló írását. Smit és Stone hangsúlyozzák a fennálló politikai és gazdasági rendszer mély strukturális problémáit; azokat a súlyos helyzeti ellentmondásokat, csoportokon belüli és csoportok közötti és regionális feszültségeket, melyeket a gazdaságban lezajló alapvető változások és ennek megfelelően a jövedelemelosztásban, a gazdasági növekedés rátájában és a társadalmi mobilitásban lezajló módosulások okoztak; az elitek széttöredezését az uralkodó osztály lényeges részének elidegenedésén keresztül – elégedetlen polgárok és előnyben nem részesített nemesek Németalföldön, a „vidék” Angliában; az állami egyházzal szembeni ellenségességet, amely lehetővé tette, hogy a vallásos szélsőségesek tényleges arányszámuknál sokkal jelentősebb szerepet játszzanak; a jól látható tendenciát az elégedetlenek körében a közéleti emberekről és a közintézményekről való moralizálásra, amely a rendszer „korrupciógáról” alkotott vélemény elterjedésében és ennek megfelelően a rendszer iránti bizalom csökkenésében jutott kifejezésre. Hangsúlyozzák továbbá, hogy egyre nőtt a harag a rendszernek a katonai kiadásokra fordított óriási fiskális követelése ellen; rámutatnak egy erős és potenciálisan versenyképes autoritás fókusz megjelenésére, amely képes a forradalmi erők számára szervezetet és vezetést biztosítani – a tartományok rendi gyűlései Németalföldön és az alsóház Angliában; regisztrálják a gazdasági feltételek gyors romlása következtében mind az elit, mind az alsóbb társadalmi rétegek körében meghiúsult reményeket; végül bemutatják a rendszer hajthatatlanságát – Stone hozzáteszi „ostobaságát”.

Ez a társadalmi és politikai „repedés” sorozat, kapcsolódva új, rosszul elképzelt és ügyetlenül végrehajtott politikai lépésekkel, oda vezetett, hogy a különböző elégedetlen elemek – nagyobb társadalmi csoportok alosztályai – válaszul a kormány oldaláról jövő rövidlátó és irritáló intézkedésekre, közös ellenzékbe egyesültek, fokozatosan kohéziót teremtettek az azonosítható, és szerintük veszélyes és morálisan korrupciós „ellenséggel”

vagy ellenségcsoporttal szemben. Ezt Németalföldön a császár, az alkirály, zsoldoshadseregük és a katolikus egyház, Angliában pedig az udvar, az epizkopátus, a korona örödi tanácsadói és végül maga a király alkotta.

Azonban a hasonló összetevőknek ez a sora, amelyek természetesen egészen eltérő kombinációban jelentkeztek a két eseményben, nem homályosíthatja el a németalföldi és az angol forradalom különbségét. Igaz, hogy Smit nem számolva a németalföldi nacionalista tendenciákkal, minimalizálja, legalábbis előfeltételként, azt a fő különbséget, amelyet a történészek hagyományosan hangsúlyoztak J.L. Motley-től egészen Pieter Geyl-ig: a születőben lévő holland nacionalizmust és ennek nyelvi, vallási és kulturális gyökereit. Ő így a németalföldi forradalmat a szokásosnál kevésbé tekinti szeparatista mozgalomnak és erősebben alkotmányosnak, hasonlóképpen az angol forradalomhoz. Voltak azonban valóságos eltérések is: mindenek előtt a városról városra, tartományról tartományra különböző társadalmi megoszlás és összetétel, mely erősen akadályozta az osztályszolidaritásnak országos szinten való megvalósulását; a tartományok közötti óriási gazdasági eltérés és e területegységek politikai partikularizmusa; s ebből következően, legalábbis a lázadás kezdetén, egy közös politikai ideológia hiánya, amely pedig összefoghatta volna a forradalmárok közötti számos alkotó elemet. Ezen különbözőségek mindegyike szerepet játszott abban, hogy a németalföldi forradalom az elszigetelt helyi lázadások sorozatának jellegét mutatta. Csak a katolikus egyház elleni mély antagonizmus és a vallási változás iránti széleskörűen elterjedt kívánság szolgálhatott, kezdetben, összefogó, egyesítő erőként.

Mindezzel ellentétben az angol forradalom egy országosan integrált politikai rendszerben zajlott le. Az angol parlament, a németalföldi tartománygyűléseknél sokkal inkább szolgált közvetítő közegként a szervezett országos ellenállás számára – mely kifejezés aligha tükrözi azt az intenzív legalizmust és tiszteletteljes alkotmányosságot, amelyet a parlament képviselt. Továbbmenve az elégedetlen elemek egy széleskörűen elterjedt koherens gondolatkörből indultak ki, abból a forradalmi ideológiából, amely fokozatosan alakult ki a megelőző fél évszázad során a puritanizmus különböző szálainak, a szokásjog hagyományainak, a „vidék” csoport társadalmi és politikai értékeinek és az új tanításhoz kötődő skepticizmusnak fúziójából. Ez az ideológia, amelyet az értelmiségiek között az elidegenülésnek sokkal magasabb foka kísért, mint amilyen Németalföldön jelentkezett, adott irányt, célt és egységet az ellenzéknek a rendszer elleni harcában.

Azonban az országos politikai integráció és az ideológiai fejlődés ezen

eltéréseit nem hangsúlyozhatjuk túlzottan. Smit például kimutatja, hogy a németalföldi forradalom kitörése után a forradalmároknak sikerült egyesíteniük Hollandia és Zeeland gazdaságilag fejlett és társadalmilag heterogén tartományait a „szabadságok”, tolerancia és hazafiság egy olyan programja mögé, mely intézményes megtestesülését az általános tartományi gyűlésben találta meg. Ez a program kevésbé fordult a mezőgazdaságibb tartományokhoz, de 1576-ban egy új típusú tartománygyűlés megalakításához vezetett. Az ezt követő évszázad eseményei által felerősítve ezek a „szabadságok” központi szerepet játszottak az új nemzeti tudat kialakulásában.

Végül, természetesen, következményeik éppen úgy mint előfeltételeik lehetővé teszik, hogy a németalföldi és az angol forradalmat nagy országos forradalomnak nevezzük. Ahogy Smit és Stone kimutatták, mindkettő a régi politikai rendnek egy újjal való helyettesítéséhez vezetett, és ami talán még ennél is fontosabb, a társadalmi és politikai rendszer új felfogásának át-töréséhez. Az a tény, hogy ez a felfogás – Németalföldnek „nagyon hangsúlyozott és erősen kereskedői nemzeti identitással” ellátott kapitalista és polgári köztársaságként való elképzelése – *követte* a tényleges politikai forradalmat, természetesen azt jelenti, hogy a németalföldi forradalom az angolnál kevésbé volt teljes nemzeti forradalom. Az a tény azonban, hogy e felfogás abból a politikai rendszerből eredt, amely a forradalomból alakult ki, talán mutatja, hogy hosszú távú lehetőségeiben nem volt az angolnál kevésbé forradalmi.

A J.H. Elliott és Roland Mousnier által tárgyalt öt lázadást három különböző kategóriába sorolhatjuk. Az 1647–1648-as szicíliai és nápolyi felkelések *városi jacquerie*-k voltak, olyan népi kitörések, melyeket a társadalmi nyomorúság okozott, s amelyek nem a kormány, hanem a helyi vezető társadalmi csoport ellen irányultak. Ezen mozgalmak nem rendelkeztek átfogó reformprogrammal, sem támogatással az elit részéről, s így hiányzott náluk mind az egyesítő általános hitrendszer, mind a vezetés és szervezet, amely szükséges lett volna a helyi elit és a központi madridi kormányzat szövetsége elleni-sikeres lázadáshoz.

A katalán és portugál lázadás, valamint a *Fronde* a köztük lévő lényeges különbségek ellenére, együtt tárgyalható, bár a portugál lázadás a másik kettőtől eltérő kategóriába esik. Szemben a németalföldi és az angol forradalmakkal ezeket nem lehet *elsődlegesen* visszavezetni sem hosszútávú társadalmi és gazdasági változásokra, sem a központi hatalom fokozatos hatalomvesztésére. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy mind a három esetben az elégedetlenség *fő* forrása a korai tizenhetedik századi hadviselő államnak

centralizáló tendenciája, amely minden lehetséges eszközzel megkísérelte a nemzeti erőforrások kiaknázását és az állami jövedelem növelését. Energikus, az „állam ügyének” és az új abszolutizmusnak elkötelezett első miniszterek – Olivares Spanyolországban és Richelieu Franciaországban – kísérelték meg a központi kormányzat hatalmának konszolidálását és növelését Portugália és Katalónia „kasztilizálásával”, és a kialakuló királyi bürokráciának a francia tartományokra való kiterjesztésével. A folyamat során megpróbálták szembeszegülni a régi centrifugális tendenciákkal. Kizárták a helyi nemességet az új királyi hivatalok patronázs lehetőségeiből, és sok esetben nyíltan megsértették a speciális tartományi, helyi vagy csoport szabadságokat, mentességeket és kiváltságokat, amelyek hagyományosan védelmezték viselőiket a központi kormányzat hatalmának befolyásával szemben.

A hatalomnak egy olyan bürokratikus centrumban való koncentrálására irányuló kísérletek, amelyet még nem fogadtak el az országos lojalitás fókuszának aláásták a régi regionális és tartományi elitek autoritását, jövedelmét és státuszát, kétségbevonták a helyi érdekeket a hagyományos államfelfogást és lojalitást és megkérdőjelezték a régi intézmények és szokások jogosultságát, s mindezekon keresztül két fontos következményük volt. Ezek közül az első egy nyilvánvaló státuszbeli bizonytalanság, amely az elit jelentős részének fokozódó elidegenedéséhez vezetett: Portugáliában és Katalóniában a helyi nemesség nagy része tartozott ide; Franciaországban a vérbeli hercegek, *les grands*, a parlament (ezen speciális francia bíróság – ford.) előljárói, a helyi tisztségviselők, a helyi közigazgatási vezetők, a tartományi rendek tagjai és a vidéki katonai nemesség (a *gentilhomme*).

A második következmény az volt, hogy az elégedetlenség között létrejött és megerősödött a rendszerrel való szembenállás általános hite. Portugáliában és Katalóniában ezek a szembenállási gondolatok a *patrie* egyre erősödő fogalmához kötődtek. A nemzeti közösségnek ez az ideálja „a privilégizált osztályok konstitucionalizmusának és annak a kívülállásból következő általános antipátiának” kombinációjára épült, amelyet „a lakosság egésze érzett”.³ Mindez Portugáliában „a nemzeti szuverenitás és függetlenség új tényéből” és a tengerentúli „hősies eredmények ... iránti mély büszkeségből”, Katalóniában a „nagyszerű ... múlt emlékéből” és „azon alkotmányos rendszer fennmaradásából” következett, mely „a jog és a képviselőt erős alapjaira épült”. A saját közösségek történelmi, nemzeti és jogi entitásként való idealizálása egyrészt olyan normatív mértékként szolgált, amihez hasonlítani lehetett a madridi központi kormányzat akcióit, másrészt az ellenállás középpontjába kerülhetett. Franciaországban a szokásjogon alapuló

alkotmány – melyet az iratlan szokások, hagyományos szabadságok és a parlament által regisztrált királyi ediktumok alkottak – hasonló módon funkcionált: védelmet biztosított a csoport és regionális érdekeknek és privilégiumoknak a korona agresszív és „alkotmányellenes” követeléseivel és akcióival szemben, s ugyanakkor az ellenállás összefogójává is vált.

Természetesen, hasonlóképpen a németalföldi és az angol forradalmakhoz, e három lázadás számos lényegi eltérő vonással is rendelkezett. A portugál és a katalán lázadások a spanyol monarchia perifériáján zajlottak, míg a *Fronde* a francia politikai nemzet központjában épp úgy kitört, mint a tartományokban. A személyi, kvázi-feudális hűség (*fidélité*) láncolata, amely áthatotta az egész társadalmi hierarchiát, és szétválaszthatatlanul összekötötte a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó embereket, úgy tűnik, sokkal hatékonyabb volt a *Fronde*-nál, mint akár a portugál, akár a katalán lázadásnál. Mindhárom lázadás egy olyan hosszabb időszak után következett be, amelynek során a központi rendszer egyre növekvőben nyomasztó pénzügyi követeléseket támasztott a lakossággal szemben; de úgy tűnik, hogy a portugál és a katalán adóterhek lényegesen enyhébbek voltak a franciaországinál. Kétségtelen, hogy a portugál és a katalán nemeséget nem annyira a tényleges adóterhekkel való elégedetlenség mozgatta meg, mint a félelem attól, hogy a kasztíliaiban már felállított követeléseket a madridi kormányzat rájuk is kiterjeszti. A portugálokat legalábbis részben motiválta, hogy nagyobb kereskedelmi lehetőségeket reméltek a Kasztíliától való függetlenedés utánra. A három közül csak a portugál volt végül is sikeres, azonban nem egyszerűen sikere, hanem a siker elérésének könnyűsége és a tömegek részvételének hiánya különíti el ezt az eseményt mind a katalán lázadástól, mind a *Fronde*-tól. Ezekből az eltérésekből következően nem állíthatjuk azt, hogy a másik két lázadás, ha sikeres lett volna, ugyanolyan nem-forradalmi következményekkel járt volna, mint a portugál. Ez nem hozott változást sem az alapvető társadalmi és politikai folyamatokban, sem a társadalmi és politikai rend uralkodó koncepciójában, ezért nem nevezhetjük másnak, mint egy egyszerű *elszakadási coup d'état*-nak.

Kétségtelen, hogy az egyik legfontosabb különbség egyrészt a katalán lázadás és a *Fronde*, másrészt a németalföldi és az angol forradalom között az, hogy az előbbieket, hasonlóképpen a portugál lázadáshoz, nem tudták létrehozni a társadalmi és politikai rend új átfogó koncepcióját. Ez azonban nem jelenti okvetlenül azt, hogy e két lázadás ugyanolyan kevés forradalmi potenciállal rendelkezett, mint a portugál. E két eseménynél hiányzott egy olyan erős vallási áramlat, amilyen az angol és németalföldi forradalomnál

jelentős szerepet játszott; s bár jelentős belső szociális feszültségek voltak, különösen Katalóniában, a társadalmi szervezet hagyományos rendszere megtartotta erejét és vitalitását, s mindezek mind Katalóniában, mind Franciaországban egy forradalmi mentalitás és forradalmi ideológia kialakulására sokkal kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek.

Mousnier azonban nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a politikai gondolkodás egy valószínű forradalmi irányba fordult a *Fronde* idején. Ami a „múlt aranykorszakához való visszatérés”⁴ követelésével kezdődött, mint annyiszor az ilyen korá–újkori felkeléseknél, a párizsi parlament követeléseiben már úgy fejeződött be, hogy messze túlment a szokásjogi alkotmány elvein, és a hagyományos politikai és alkotmányos viszonylatok alapvető változását kívánta volna meg. Mivel a parlament ezen alkotmány-elméleteit a lázongó nemesség és követők csak szűk körben értették és vallották, nyilvánvalóan csak igen kis lehetőség volt valamikori alkalmazásukra. Ha azonban a francia nemesség elidegenedése erősebb, a korona hatalma és befolyása pedig gyengébb lett volna, akkor ezek a „forradalmi” elméletek alapul szolgálhattak volna a politikai rendszer alapvetően új fogalmának megalkotásához. Ha feltételezésünk helytálló, akkor kijelenthetjük, hogy a *Fronde* azért nem fejlődött az angliaihoz hasonló méretű és jellegű forradalommá, mert XIV. Lajos kormánya, szemben I. Károly ügyetlen és határozatlan eszközeivel, elég körültekintéssel rendelkezett ahhoz, hogy kihasználja a lázadó csoportok megosztását és elégséges erővel és támogatással, hogy leverhesse a lázadást. A katalán felkelés forradalmi potenciálja kevésbé nyilvánvaló. A lázadás mélysége és a benne résztvevők száma azt mutatja, hogy hasonlóképpen a korábbi és legalábbis külsőleg hasonló németalföldi forradalomhoz, egy hosszantartó katonai küzdelem Madrid ellen oda vezethetett volna, hogy a szeparatista és nemzeti lázadásból egy olyan forradalom alakuljon ki, amely képes a politikai és társadalmi intézmények megváltoztatására. Bármilyen lehetőségei voltak is azonban a katalán lázadásnak és a *Fronde*-nak, vereségük, a széles körű társadalmi diszfunkciók és a vallási elégedetlenség hiánya megakadályozta, hogy nagy országos forradalmakká váljanak, hasonlóakká a németalföldihez és az angolhoz, s ezért a *forradalommal való lehetőségével rendelkező országos felkelés* osztályába kell őket sorolnunk.

Bár a Pugacsov felkelés sem fejlődött forradalommá, Marc Raeff vizsgálata alapján mégis egy újabb kategóriába kell ezt sorolnunk. Kétségtelen, hogy hasonlóan a korábbi lázadásokhoz a Spanyol Királyságban és Franciaországban, a Pugacsov felkelés is nagymértékben a szentpétervári országos kormányzat agresszív centralizáló tevékenységéből eredő mély és növekvő

antagonizmus következménye volt. A péteri állam – talán fokozatosabban mint Spanyolország és Franciaország egy évszázaddal korábban – szívesen növelte az adóterhet, és mindenféle „szabályzatoknak” tömegét bocsájtotta ki, amelyek a felkelés régiójában számos csoport szokásait és hagyományait törték szét, méghozzá sohanem látott és irritáló módon. A cári állam segítette azokat a tevékenységeket, amelyek a különböző félnomád törzsek, például a baskirok, hagyományos életformáját felforgatták, és megpróbálta megnyirbálni a helyi autonómiát, különösen a katonai toborzás és fegyelem kérdéseinél a különböző kozák közösségekben. Együtthatva a kormánynak a kulturális „oroszosításra” való törekvéseivel – (ez különösen a vallás területén volt erős; megkísérelték a pogány nomádoknak a kereszténységre való megtérítését; az állam és az egyház viszonyát úgy változtatták meg, hogy az potenciálisan a régióban lakó őhitűekre veszélyessé válhatott) – a szentpétersvári kormány centralizáló tevékenysége súlyos státus bizonytalanságot hozott létre a kozákok között, s ettől megnövekedett a vágy a „régii törvényhez” és a „régii rendhez” való visszatérésre. Ez a vágy szolgált a régió különböző elégedetlen elemeinek összefogó erejeként.

E vágy mögött azonban még egy jelentős faktor rejtőzött, amely, bár nem pusztán a Pugacsov felkelésre jellemző, teljesen hiányzik a kötetünkben tárgyalt többi lázadásnál. Miközben ugyanis a cári kormányzat „olyan régiókra és társadalmi csoportokra terjesztette ki a közvetlen állami ellenőrzést, amelyek hagyományos és autonóm keretek között éltek”, egyúttal „megszüntette közvetlen ellenőrzését az egyszerű emberek fölött, lehetővé téve a jobbágy és földbirtokos nemesek ’közbeékelődését’”. A központi kormányzat azért kényszerült ezekre a lépésekre, mert az adott régióban a cári bürokrácia gyenge és kisszámú volt, ezek a lépések azonban egy igen bizonytalan helyzetet hoztak létre. Azáltal, hogy gyakorlatilag a teljes közvetlen adminisztrációt és a jobbágyok fölötti ellenőrzést átengedte a helyi nemességnek, a központi kormányzat lehetővé tette azt a durva „nemesi reagálást”, a szabad munkaszolgálatának (*corvée*) pénzzel való megváltását a magánbirtokokon élő jobbágyok számára, s 1770-re megszüntette a jobbágyok jogát a cárhoz való petícióra. Ez a nemesi reagálás így megszüntette a jobbágyoknak azokat a – részben teljesült –, nagyobb szabadság iránti elvárásait, amelyek Nagy Péter korábbi reformjaiból eredtek, s így erősítette a régi rendhez való visszatérés vágyát. Raeff szerint talán ez volt az a központi alkotórész, amely felkavarta azt a széles körű elégedetlenséget, amelyből a lázadás harmadik lépcsője – a paraszt tömegfelkelés – következett.

A Pugacsov felkelés speciális jellemzője volt az a különösen változékony társadalmi helyzet is, amelyből eredt. Az itt tárgyalt események közül egyik sem – még az angol, vagy a németalföldi forradalom sem – zajlott egy ennyire mozgásban lévő társadalomban. A szabad parasztok elvándoroltak és elszöktek a központi tartományokból, a nomádok elvesztették gyökerüket, ahogy újabb és újabb területeket fogtak művelés alá, a jobbágyok egy részét akarataik ellenére az urali bányákba és gyárakba kényszerítették. Mindez kapcsolódott ahhoz az általános társadalmi bizonytalansághoz, amely a határterületeknek mindig is sajátja, s azokhoz a gyors és mindent átfogó társadalmi változásokhoz, amelyek a tizennyolcadik század folyamán a lázadás régiójában lezajlottak. Raeff úgy véli, hogy a fenti események a legkülönbözőbb csoportokat tették alkalmassá arra, hogy Pugacsovot kövessék.

Hasonlóképpen a katalán lázadáshoz és a *Fronde*-hoz, a Pugacsov felkelés sem fejlődött nagy országos forradalommá. Arra sem volt meg a potenciálja, hogy akár egy szeparatista mozgalommá váljék. Hasonlóképpen a németalföldi forradalomhoz és a spanyol királyság későbbi lázadásaihoz, ez is egy olyan regionális esemény volt, amely a birodalom perifériáján zajlott le. Szemben azonban az említettekkel, egy olyan régióban tört ki, amely teljesen mezőgazdasági és társadalmilag kusza volt, s amelyből teljesen hiányzott a regionális identitás, vagy hogy Elliott kifejezését használjuk, a „helyi *patrie*” minden érzése. A Pugacsov felkelés kozák vezetői a hagyományos elitnek csak igen kevés jellegzetességével bírtak, szemben a németalföldi előjárókkal és nemesekkel, vagy a katalán előkelőkkel; a legjobb esetben elit-csírának nevezhetjük őket, akik nem rendelkeztek azzal a szokásos lojalitással és régi köteléssel, amely megfelelőiket a többi forradalmi társadalomban szorosan összekapcsolta paraszt követőikkel. Az állam által támogatott nemesség elleni ellenszenv azonban közös volt, s ezért Pugacsov kozákjai és óhitű követői egy olyan program alapján fordulhattak a paraszt-sághoz, amely visszatérést ígért a paternalista cárizmus idealizált múltjába, s mely a helyi autonómia olyan felélesztését ígerte, amely védelmet nyújt, mind a bürokratákkal, mind a helyi nemességgel szemben. Ez a program azonban, amely Pugacsovra kvázimisztikus módon, mint a megváltóra, az „igazi cárra” utalt, alkalmatlan volt arra, hogy fenntartsa a lázadást azután is, hogy Pugacsov veresége hihetetlené tette azt az állítását, hogy ő az igazi cár, s nem tudta hosszabb időre egyesíteni a különböző elégedetlen csoportokat.

Egy sor olyan külső faktorról együtt, mint például az akár elit, akár

paraszttámogatás hiánya Oroszország egyéb területein, az állam katonai túlsúlya, a lázadás belső gyengéi oda vezettek, hogy még egy sor kisebb vereséget sem volt képes elviselni, s még kevésbé volt képes arra, hogy forradalomra fejlődjön. Mindezek ellenére Pugacsov programja, a frondörök alkotmányos felhívásaihoz és a katalán nemesség hazafias kiáltványaihoz hasonlóan, tartalmazta a csíráját a politikai és társadalmi rend új és potenciálisan forradalmi kihívásának. Igaz ugyan, hogy a felkelés vége felé sem Pugacsov, sem kozák követői nem törődtek a parasztság sorsával, s az általuk kirobbantott parasztfelkelést sem nem ellenőrizték, sem nem értették, mégis Pugacsovnak az a kijelentése, hogy „a társadalom politikai szervezetének alapja az állam szolgálata ... mind a nemesek, mind a közemberek által”, és az az ígérete, hogy megszünteti a nemesek közvetítő szerepét a parasztok és a cár között, a tizenhetedik századi Oroszországban valóban radikális volt. A mozgalom sikere esetén, ezen elvek alapul szolgálhattak volna a fennálló társadalmi és politikai berendezkedés újrafogalmazásához. Pugacsov felkelése, önálló kategóriát alkotva, *nagyméretű regionális felkelés volt a forradalomra válás korlátozott potenciáljával*. Bár alapvetően kozák ügy maradt, széles körű paraszti támogatást kapott, s bár társadalmi és politikai céljai nem voltak teljesen kidolgozva s megragadtak a múltra való utalásnál, egyre forradalombibb magatartást öltött magára, mielőtt végülis leverték.

Az itt tárgyalt nyolc felkelést legalább öt kategóriába kell sorolnunk. Ezek közül azonban csak az első három felel meg annak a rugalmas definíciónak, amellyel írásunkat kezdtük: 1. *nagy országos forradalmak* (a német-alföldi és az angol forradalom); 2. *országos felkelések a forradalomra válás lehetőségével* (a katalán lázadás és a *Fronde*); 3. *nagyméretű regionális felkelés a forradalomra válás korlátozott potenciáljával* (a Pugacsov felkelés); 4. *elszakadási coup d'état* (a portugál lázadás); és 5. *városi jacquerie*-k (a szicíliai és nápolyi felkelés).

Mi azonban nemcsak a fenti események közötti rengeteg különbséget akarjuk hangsúlyozni. Mint ahogy korábban már jeleztük, és ahogy maguk a tanulmányok is mutatják, lehetőség van arra, hogy néhány tömör és feltételes általános megállapítást tegyünk mind a kora—újkori Európa politikai megrázkódtatásainak előfeltételeiről, mind azon öt kora—újkori forradalom vagy forradalmi potenciállal rendelkező felkelés jellegéről, amelyek az első három kategóriába tartoznak.

Először: azt, amit Elliott másutt „heves társadalmi antagonizmusnak”⁵ nevezett, mind az öt eseménynél megtaláljuk. Ezek az antagonizmusok azonban nem gazdasági osztályok és mégcsak nem is széles társadalmi ren-

dek között jelentkeztek. A nemes—polgár, gazdag—szegény, városi—falusi szokásos pólusai helyett *mindenütt* komplex feszültség alakult ki a bonyolult csoportok és testületek között, a társadalmi hierarchiában és/vagy az eliten belüli versengő státuszcsoportok között. Ahogy Stone az angol helyzetről megállapította, „az alkotmányos berendezkedésről vallott különböző nézetek, a vallási törekvések, kulturális szokások, érdekkonfliktusok és lojalitás konfliktusok éppen úgy megosztották, szétrepesztették” az eliteket, mint „a gyors gazdasági fejlődés és társadalmi változás nyugtalanító hatásai”. A politikailag legveszélyesebb társadalmi antagonizmus a kora—újkori Európában nem az osztályszembenállásból fakadt, hanem abból a státuszbizonytalanságból, amely nemcsak a változó gazdasági feltételekből és kielégítetlen anyagi elvárásokból eredt, hanem sokkal inkább azokból a kormányakciókból, amelyek közvetlenül fenyegették a municipiális tanácstagtól a nemesség felső rétegeiig terjedő hagyományos elit csoportok már addig elért szituációját és helyi hatalmát. Ahogy az összes tanulmány bizonyítja, egy ilyen összetett feszültségtípus megértéséhez alaposan meg kell vizsgálnunk a társadalmi viszonylatok nagyszámú variánsait valamint a jövedelem, státusz, politikai hatalom, műveltség és más olyan elemek változásának pszichológiai hatásait, melyek a kora újkorban „rangot” adtak.

Másodszor: ezen társadalmi antagonizmusok működése — ugyanúgy, mint természetük — komoly kétségeket ébreszt az iránt, hogy tulajdoníthatunk-e ezen antagonizmusoknak oksági elsődlegességet a jelzett kora—újkori felkeléseknél. Bizonyos mértékben mindegyiknél találkozunk súlyos társadalmi megosztással és kedvezőtlen gazdasági körülményekkel. De ezek a faktorok csak Szicília és Nápoly elvetélt és korlátozott *jacquerie*-jainál voltak elégséges — szemben a szükségessel — okozói a lázadásnak. Másutt fontos szerepet játszottak abban, hogy a résztvevők miként reagáltak az eseményekre és így befolyásolták a forrongások menetét. Úgy tűnik azonban, az összes tanulmányíró egyetért abban, hogy a fennálló társadalmi és anyagi elégedetlenség (főleg amely gazdasági bajokon alapult), bármilyen intenzív és kiterjedt volt is egyes esetekben, magában elégtelen lett volna az öt felkelés bármelyikének előidézésére. A szicíliai és a nápolyi felkelések sorsa ráadásul azt mutatja, hogy a társadalom alsóbb rétegeinek súlyos gazdasági nehézségei és a társadalmi osztályok közötti mély ellentétek elégtelenek voltak arra is, hogy hosszabb ideig fenntartsák a lázadást és arra is, hogy sikeres forradalmat hozzanak létre. A németalföldi és az angol forradalom tapasztalatai azonban úgy tűnik bizonyítják, hogy az elégedetlenség hatalmas társadalmi—gazdasági forrásaira szükség van ahhoz, hogy egy lázadás, vagy felkelés forradalommá alakuljon át.

Harmadszor: figyelembevéve ezeket a társadalmi–gazdasági faktorok szerepéről szóló megállapításokat, nyilvánvaló, hogy bármilyen hatalmas társadalmi és gazdasági tartalommal bírtak is, az öt esemény Stone megfogalmazását használva „a rendszeren belüli válság” következménye és „nem a társadalmon belüli válságé”. Ezek a válságok bizonyos mértékig, ahogyan azt Hugh Trevor-Roper megállapította, a fennálló politikai rendszer „súlyos strukturális gyengeségének”⁶ termékei. Ez a strukturális gyengeség abban mutatkozott meg, hogy e rendszerek képtelenek voltak hatékonyan szembe szállni mindazokkal a lényegi problémákkal, amelyeket a külföldi háborúkban való hosszas részvétel, a növekedő adósságok, a vallási megosztottság, szeparatista törekvések és a gazdasági változásokból eredő társadalmi eltolódások okoztak. Még ezeknél is fontosabb szerepet játszottak azonban e rendszerek könyörtelen pénzügyi követeléseai az adófizetőkkel szemben, és erőteljes – gyakran egyben ügyetlen – kísérletei a bürokratikus centralizációra. Ezek a törekvések egy hatékonyabb központi ellenőrzés elérésére új hivatalok létrehozásával jártak, melyek jogköre túlhaladta a régiekét, a régi hivatalnokokat lecserélték, a *patronázzsal* kapcsolatos vitákat szítottak, a fennálló testületek vagy társadalmi csoportok státuszát – és anyagi helyzetét – veszélyeztették, hagyományos privilégiumaikat megkérdőjelezték, s ezáltal meggyengítették a régebbi politikai kapcsolatokat, s elidegenítették az uralkodó osztály lényeges elemeit.

Negyedszer: a fennálló elit legalábbis egy részének elpártolása jellemezte valamennyi tárgyalt eseményt, bár a katalán nemesek és a Pugacsovot támogató kozákok, természetesen, csak regionális elitet alkottak. Csak a szicíliai és a nápolyi lázadásnál, melyek majdnem olyan gyorsan haltak el, mint ahogyan kezdődtek, nem találkozunk elit vezetéssel. Az összes többi eseménynél a rendszer tevékenysége, vagy a kormányzás uralkodó stílusa elleni harag olyan erős volt az elit jelentős részénél, hogy megszüntette a kormány iránti hűségüket, felfüggesztette a felsőbb osztályoknak a társadalmi megmozdulásoktól való félelmét, és addig a pontig vitte őket, hogy hajlandóak lettek fegyvert fogni a rendszer ellen. Ahogy Elliott a szicíliai és a nápolyi lázadásra vonatkozóan megállapította, egy pusztán népi felkelés eleve bukásra volt ítélve; az elit bizonyos részének részvétele a vezetésben elengedhetetlennek tűnik a siker lehetőségéhez. A Pugacsov lázadás tapasztalata azt is megmutatta, hogy az a mozgalom, amely vezetőit pusztán egy regionális – szemben az országgal – elitből toborozza, a sikernek csak igen kis reményével rendelkezik, kivéve, ha vezetői – mint Katalónia és Portugália példájánál – törekvéseiket pusztán a központi kormányzattól való elszaka-

dásra korlátozzák. Nyilvánvaló, hogy a politikai nemzet központjában álló befolyásos elit elemeknek legalábbis semlegessége vagy támogatása, szükséges előfeltétele egy sikeres lázadásnak vagy forradalomnak.

Ötödszor: mind az öt itt tárgyalt fő esemény koherens, jól meghatározott, szilárd ideológiai alapra épült; egy olyan általánosított hitrendszerre, amely mélyen antagonisztikus volt a fennálló rendszerrel, vagy annak politikájával, vezető személyeivel, vagy a kormányzás uralkodó stílusával szemben. Ez a hitrendszer azonban nem alkotott ideológiát a szó modern értelmében: egyetlen egy esetben sem jelentkezett a történelmi folyamat egészét átfogó logikus és egységes világnézet. Nyoma sem volt az átfogó és alapvető társadalmi és politikai reformoknak; nem követelték a tömegek társadalmi egyenlőségét, politikai jogainak kiterjesztését vagy gazdasági helyzetének javítását. Hasonlóképpen minden más emberhez, azokat a személyeket, akik ezekben az elképzelésekben hittek és ezeknek megfelelően cselekedtek, magatartásukban és cselekedeteikben messzemenőig korlátozta a gondolkodásnak hagyományos módja. Ez a gondolkodásmód akkora hatalommal rendelkezett, hogy viselői számára igen nehezé tette a kitörést a társadalom és politika ősi, mélyen gyökerezett koncepciójából és a politikai cselekvés elfogadott metodusaiból. Mindennek következményeként, ahogy Elliott kimutatta, legalábbis kezdetben minden eseményt „a múlt aranykorszakához való visszatérés és nem a haladás gondolata ... uralta”, nem a megújítás, hanem a felújítás vágya hatotta át őket.⁷ Ezért van az, hogy felhívásaik és a rendszer elleni fegyverfogásukat igazoló kijelentéseik szinte mindig bizonyos normatív szabályok védelmének keretei között fogalmazódtak meg. Hangsúlyozták a helyi *patria* védelmének szükségességét a külső behatolással szemben, és a régi alkotmány megóvásának szükségességét a fennálló rendszer félrevezetett vagy rosszindulatú akcióinak illegális beavatkozásaival szemben. Ezen elvek retrográd jellege nem akadályozta meg őket abban, hogy egy lázadás vagy forradalom hatékony ideológiájaként funkcionáljanak. Olyan lojalitás fókusként is szolgálhattak, amely az elit elégedetlen elemei számára lehetővé tette az államon belüli kisebb antagonizmusaikon való felülemelkedést, magatartásuknak magasztos célt biztosított, s még a társadalom alsóbb osztályaiból jövő támogatást is lehetővé tette. Az ilyen egyesítő hitrendszer, amellyel valamennyi eseménynél találkozunk, nyilvánvalóan lényegi előfeltétele volt a kora-újkori európai társadalmakban egy forradalomnak, vagy egy potenciónalis forradalmi felkelésnek.

Hatodszor: ezen kora-újkori forradalmi ideológiák atavisztikus jellege, a haladás fogalmának teljes hiánya, nem jelentette azt, hogy képtelenek

voltak a politikai és társadalmi rendszer új koncepciójának létrehozására. A politikai és társadalmi viták, a lázadás és katonai összecsapás tűzpróbájában a gondolkodás, részben előre nem látott, nem tervezett, sőt új és radikális irányba haladt. Csak az angol forradalomban találkoztunk olyan lényegi követelésekkel, amelyek a társadalmi viszonylatok fennálló módozatainak alapvető megváltoztatására törektek, s csak a Pugacsov lázadás során lép fel annak a vágnak a kifejeződése, hogy meg kell változtatni a tulajdoneloszlást, vagy a tulajdonellenőrzés fennálló rendszerét. Minden esetben azonban a mozgalom, amely kezdetben a rendszer vagy kormány megváltoztatásával a múlt megőrzésére vagy helyreállítására törekedett, végül a politikai rendszer vagy az alkotmányos struktúra alapvető megváltoztatását tűzte zászlójára. Az a tény, hogy a legátfogóbb és leggyökeresebb reformprogramokkal a németalföldi és az angol forradalomnál találkozunk, azon két eseménynél, amelyekben a vallás meghatározó szerepet játszott, azt mutatja, hogy a vallási megoszlás és az erős erkölcsi tartalom lényegi szerepet kaphat abban, hogy az elégedetlen csoportok gondolkodását átsegítse a hagyományos kereteken. Valóságos intellektuális áttörés csak azoknál a jelentős megmozdulásoknál volt lehetséges, amelyek a politikai és társadalmi szervezet alapvető posztulátumairól hosszas és mélyreható vitát kezdeményeztek.

Hetedszer: a kora-újkori Európában nemcsak a rendszerrel antagoniztikus alternatív ideológiára volt szükség egy potenciálisan forradalmi zavargás kitöréséhez, hanem bizonyos intézményes eszközök jelenlétére is. A németalföldi tartományi gyűlések és az általános rendi gyűlés, az angol alsóház, a katalán *diputats*, a francia parlamentek (különösen Párizs parlamentje), az orosz kozák társadalmak, bár nem hasonlítottak azokhoz a pártokhoz és összeesküvő csoportokhoz, amelyeket a mai forradalmi tevékenység vezetésének és intézményes bázisának tekintünk, gyakorlatilag forradalmi szervezetekként funkcionáltak, amelyeken keresztül a rendszerrel szembenálló elemek politikai és katonai céljaik megvalósítására törekedhettek. Ilyen szervezet nélkül sem hosszantartó, sem sikeres felkelés nem képzelhető el.

Nyolcadszor: mint azt kötetünk több tanulmányírója kimutatta, vagy legalábbis utalt rá, a siker bizonyos lehetősége is lényeges előfeltétele volt a kora-újkori európai felkeléseknek. Ahhoz, hogy a tradicionális elitnek akár a legsúlyosabban elégedetlen elemei is a nyílt lázadáshoz forduljanak, úgy tűnik elengedhetetlen, hogy a rendszer legalább elég gyengének tűnjék ahhoz, hogy kétségessé tegye alkalmasságát egy hosszantartó ellenállásra.

Kilencedszer: és végül a nagy országos forradalmakat elsődlegesen az választja el a felkelésektől, hogy az elsőknél kiterjedtebb – összetettebb jel-

legű – azon államigazgatásnak társadalmi, s talán ennél még fontosabb, politikai diszfunkciója, amelynek keretében lezajlottak; itt a fennálló rendszer képtelen leverésükre, ők pedig képesek arra, hogy a társadalmi és politikai rendről elfogadott elvek lényegi átalakítását kezdeményezzék.

A kötetben tárgyalt forradalmak és lázadások fő összetevői, és a kora–újkori Európa politikai megmozdulásainak lényegi előfeltételei, úgy tűnik az a társadalmi feszültség: amely sokkal inkább a státusz és autoritás konfliktusából, mint az anyagi nehézségekből következik, a politikai struktúra gyengesége; az állami törekvések, a fennálló rendszerekkel és kormánypolitikával való elégedetlenség; elit részvétel; az elégedetlenséget egyesíteni képes alternatív ideológia; az ellenzéki tevékenység intézményes eszközei és a siker bizonyos kilátása. Ezek keveredése azonban eltérő volt minden esetben. Bármilyen hasonló vonásokkal is találkozunk az említett eseményeknél, nem szabad szem elől tévesztenünk az eltéréseket, minden esemény különleges és sajátos komplexitását.

A forradalmak rekonstruálása majdnem olyan nehéz feladat, mint megjósolásuk. A kora–újkori politikai zavargások tiszta és érzékletes rekonstrukciójával, és a fenti általános megállapítások alapjának biztosításával a kötet tanulmányainak szerzői jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy jobban megérthessük az újkori történelem forradalmainak jellegét és eredetét.

Jegyzetek:

- 1 Kamenka, Eugene: The Concept of a Political Revolution in: Friedrich, Carl J. (szerk.): *Revolutions* (New York, 1966) 124.
- 2 Stone, Lawrence: Theories of Revolution, *World Politics* 182. szám (1966 január): 1964.
- 3 Elliott, J.H.: Revolution and Continuity in Early Modern Europe, *Past and Present* 42. szám (1969 február): 51.
- 4 uo. 43.
- 5 uo. 42.
- 6 uo. 37. idézi.
- 7 uo. 43–44.